

Стојадин Солдатовић

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У ЗАПАДНОЈ БОКИ 1942 — 1943

Прелазак са отворене оружане борбе на илегалан рад за народноослободилачки покрет у западном делу Боке Которске временски се поклапа са осеком устанка у другим деловима Црне Горе и напуштањем њене територије од стране партизанских јединица под притиском окупаторских и квислиншких снага.

Напуштање западног дела Боке Которске од стране јединица Орјенског партизанског батаљона, који је контролисао територију Кривошија и приобални појас до границе са Херцеговином, међутим, није извршено под притиском непријатељских снага. Осим делимичних успеха које је окупатор постигао још у претходним борбама, и у којима је успео да потисне наше снаге са положаја који су непосредно доминирали комуникацијама у бококоторском заливу, целина ове слободне територије није била озбиљније нарушена.

Напуштање западне Боке од стране јединица Орјенског партизанског батаљона уследило је по врло кратком и категоричном наређењу команданта Никшићког НОП одреда друга Саве Ковачевића од 26. маја 1942. године. По овом наређењу, јединице су се морале прикупити још у току истог дана и кренути ка Херцеговини — „северно или јужно од Требиња“.

Не би се могло рећи да партијско руководство у овом делу Боке (МК КПЈ Херцег-Нови) и Команда Орјенског партизанског батаљона нису и раније, најчешће преко друга Воја Ковачевића, члана Окружног комитета КПЈ Никшић, правовремено обавештавани о развоју војне и политичке ситуације у осталим деловима Црне Горе. На основу ових обавештења и упутстава приступило се радикалним организацијским изменама, од којих је свакако најзначајније формирање покретљивих јединица, мање везаних за матични терен, и стварање услова за напуштање позиционих облика борбе и упорне одбране слободне територије.

Тежина настале ситуације, по овим обавештењима, међутим, није оцењена, или није могла бити правилно оцењена. Није

се правремено дошло до закључака да ће наше снаге у осталим деловима Црне Горе бити принуђене на напуштање њене територије. Свакако је овоме погодовао недостатак и најнеопходнијих техничких средстава везе за лична општења између виших партијских и војних органа са одговарајућим органима Орјенског партизанског батаљона и МК КПЈ Херцег-Нови. Тако на територији батаљона, у то доба, није функционисала ни једна телефонска линија било за вертикално повезивање или везу између најближих суседних јединица. Једина веза је била курирска, која је за удаљене положаје батаљона код више команде, посебно за прелазак на врло динамична борбена дејства, била не само спора већ у посљедњем периоду и врло несигурна.

Тако је наређење за напуштање матичне територије ипак представљало изненађење за јединице батаљона и партијску организацију у западној Боки. Иако поступци који су уследили одмах по његовом пријему нису вршени под непријатељским притиском, припреме за напуштање територије вршене су брзо, а одлуке импровизоване у току покрета, да би се, по могућности, надокнадило пропуштено време и избегло одсецање јединица батаљона од осталих црногорских јединица.

У таквим условима, 26. маја 1942. године донета је одлука о остајању у илегалству једног броја другова и другарица чланова КПЈ, који су и до тада, у већини, радили у позадини, односно на окупираној територији. Међу њима су били: Мићо Вавић, Шћепо Шаренац, Михајло Грбић, Илија Кишић и други.

Остајање још једног броја другова у илегалству уследило је после напуштања западне Боке од стране Орјенског партизанског батаљона и одлуке у селу Сланом у Херцеговини 28. маја 1942. године да се око 130 бораца тог батаљона врати по групама на већ напуштену територију и настави илегални рад, с тим да се некомпромитовани по могућности легализују до будућих повољних прилика. Оваква одлука донета је због врло неповољних услова у којима се јединица нашла у Херцеговини: одсуства макар и најмањих партизанских снага (организованих) које би помогле батаљону у даљем пробијању кроз непознати терен, већ захваћен квислиншким и окупаторским јединицама, недостатка искуства у покретним дејствима и као основно — одсуства најнеопходнијих информација о могућем правцу пробијања или макар правцу пробијања основних црногорских снага. Касније је потврђено да су пропали покушаји успостављања везе од стране Штаба Никшићког НОП одреда са Штабом Орјенског партизанског батаљона и да су групе одабраних бораца, послате у ту сврху, уништене пре него што су успеле да ступе у контакт са јединицама батаљона. Нешто шири коментар о одлуци у Сланом не би улазио у оквир ове теме. Основно је да су претпоставке о могућности илегалног рада оволиког броја бораца биле

илузорне, пошто је највећи број њих пао у руке окупатора, било преваром од стране већ организованих издајничких формација или, у мањем броју, предајом због губљења перспективе о могућности опстанка и борбе у илегалним условима.

Једну од група која је кренула из села Слано на повратак ка територији западне Боке која је много страдала у илегалству чинили су: Никола Ђурковић, Саво Илић, Данило—Дашо Павичић, Стојадин Солдатовић, Драго Радуловић, Митар (Дукин) Самарцић, Саво Дабовић, Јован Вавић, Душан Новаковић, Раде Радојковић, Акило Косић, Божо Косић, Јованка Косић—Бринић, Божо Тушуп и Божо Дамњановић из Херцеговине.

Група је кренула назад у ноћи 28/29. маја и у току 29 или 30 маја стигла је више села Врбањ, на бившој слободној територији. Овде је застала ради одмора и тражења хране, пошто су почеле да се осећају последице хроничне глади још пре поласка за Херцеговину, тј. потпуно недовољне исхране на путу ка Сланом и њеног потпуног недостатка при повратку.

Исхрана ове групе посљедња два дана састојала се од кашике шећера дневно, коју је делио друг Никола Ђурковић из омање врећице сачуване за најтеже прилике. За набавку хране упућен је у село Врбањ друг Јован Вавић, који је иначе био родом из овог села. Међутим, непосредно иза скромног obroка, група је нападнута од стране новоформираних квислиншких јединица.

Напад је био изненадан и група је под ватром, после најнужније припреме, почела да се удаљава од положаја поседног од стране „националиста“. Место одмора је, међутим, било врло неподесно за одбрану, у јарузи са ниском шумом, која је штитила једино од погледа са околних висова. Највећи недостатак и велику тешкоћу за извлачење групе представљала је потпуно гола падина Орјена, која се стрмо уздизала на правцу повлачења, тако да би њено коришћење свакако довело до потпуног уништења групе. Зато се група усмерила јаругом до оближње пећине, у коју се склонила и остала у њој до пада мрака. У пушкарању тешко је рањен у ногу друг Раде Радојковић — командир заштитног вода команде батаљона, због чега му је даље кретање било онемогућено. При покушају да му укаже прву помоћ, пала је у руке издајника, заједно с њим, другарица Јованка Косић—Бринић. Друг Радојковић, диван борац и комуниста, стрељан од издајника непосредно после рањавања, а другарица Јованка је спроведена у Херцег-Нови и предата Италијанима, који су је касније интернирали у Италију.

У припремама за покрет, одмах после напада, заостао је за групом друг Стојадин Солдатовић. При покушају да са истакнутијих места открије правац кретања групе, усмерио се за њом по претпоставци о највероватнијем правцу њеног повлачења. Наишао је, међутим, на затворени обруч и, изложен ватри, повукао

се назад, на земљиште покривено жбуњем, где је остао до мрака. Тек касније, по премештају ватре „националиста“ закључио је да је отишао потпуно супротним правцем. У току следеће две ноћи успео је да се пробије до Рисна и касније преко везе ступи у контакт са групом и уђе у њен састав. Из Врбање, где је отишао за прихват хране, није се вратио друг Јован Вавић.

На крају, ова група је делом стигла у Кривошије, а делом је отишла на терен око Херцег-Новог.

Под различитим околностима у илегалству је остао још један број другова. Они нису успели да се прикључе колони која је одступала ка Херцеговини због касно примљеног обавештења или веће удаљености од главнине батаљона, па су остали на терену и повезали се са претходном групом или су се повукли са Сланог појединачно. Ово су били другови: Вељко Ђатовић, Душан Малешевић, Лука Матковић и Јово (Дукин) Самарџић.

Посебан је случај преласка у илегалство друга Мирка Матковића, првог команданта Орјенског партизанског батаљона, тешко рањеног у борби на Церовику у Кривошијама почетком децембра 1941. године. Неспособан за покрет, он је три месеца лечен у батаљонској болници на Врбању, а тада је са болницом пребачен у Коњско, јер је развој ситуације наговештавао могућност напуштања територије коју је до тада успешно држао Орјенски батаљон. У Коњском је остао само неколико дана, а затим је са још три друга, такође тешка болесника и неспособна да се сами крећу, пребачен у једну планинску кућицу на Зубачке Убле. Пошто се на том терену од давнина у тим данима одржавао пазар за села из ближе и даље околине, то је та традиција настављена и доласком партизана. Изгледа да су четници били дознали за пазар који је те године требао да се одржи, па су партизани на време преместили место пазара, али су ова четири тешка рањеника остала у планинској кућици. Са њима је остала другарица Роза Крамжер, болничарка, веома активна и пожртвована. Сутрадан по премештању пазара наишао је један италијански авион типа „Савоја“ и бацио неколико бомби у више налета и на крају митраљирао кров планинске кућице. Од парчади стакла са прозора кућице лакше су озлеђени друг Мирко и још један друг.

Убрзо затим ови рањеници пребачени су у Бијелу Гору, у неке напуштене бараке бивше рисанске пилане. Ту су остали двадесетак дана, а затим је ова група са другим рањеницима и болесницима Орјенског батаљона пребачена средином маја 1942. године у село Мацаваре, у Бањане, где је била пребачена и болница Никшићког одреда из Ријечана. Послије неколико дана ситуација је постала сасвим неизвесна. Села су пришла четницима и постојала је опасност да једне ноћи сви рањеници буду побијени. Уз помоћ особља болнице набављен је од једног сељака коњ и Мирко је пребачен у с. Петровиће, а сутрадан у с. Косјере-

во, с намером да се пребаци до Завојског батаљона. Међутим, батаљон је у борби са све надмоћнијим четницима већ био уништен. Пратећи чланове своје породице, на повратку из Бањана ту се срећом нашао друг Ранко Ђуровић и после неколико дана пребацио друга Мирка у Ластву Требињску код Деретића који је тада био четнички командант, а овај га је сместио у кућу Наке Бијелић, у с. Гранчарева код Требиња, где је остао пуних 18 месеци. Крајем фебруара 1944. године прихватили су га борци Десете херцеговачке бригаде.

Под различитим околностима у западној Боки оформиле су се две групе илегалца:

— на територији Кривошије — Рисан група од 8 илегалца, коју су чинили: Никола Ђурковић, Саво Илић, Вељко Ђатовић, Јово и Митар (Дукини) Самарџић, Драго Радуловић, Душан Малешевић и Стојадин Солдатовић;

— на територији шире околине Херцег-Новог група од 6 илегалца који су чинили: Дашо Павичић, Шћепо Шаренац, Илија Кишић, Лука Матковић, Михаило Грбић и Мићо Вавић.

О раду рисанско-кривошијске групе

По повратку у Кривошије другови из рисанско-кривошијске групе (без Ђатовића и Малешевића, који су раније сишли у Рисан) сместили су се изнад Дубоког Дола, на северним падинама Брезовачке планине, негде на средокраћу између Брезовог Дола и врха планине Орјен. Место је било удаљено од комуникација и планинских стаза, добро заклоњено шумом, тако да је могућност нечијег наилаaska била мало вероватна. За заштиту од невремена, првенствено од кишта и планинских ветрова, импровизиована је настрешница од балвана и грања, а за лежајеве коришћени су трава и суво лишће — материјал у којем се није оскудевало у летњем периоду. До воде се долазило топљењем леда који је вађен из доста дубоке јаме у близини склоништа.

Другови из ове групе проводили су доста времена у склоништу. Разговарало се и о протеклим догађајима. Интересантно је, међутим, да они нису били предмет посебних разматрања и анализа и да је преовладавао утисак да су се одвијали на једино могући начин, већ познат свим друговима из састава ове групе. Више се дискутовало о моменталној ситуацији, о могућностима опстанка и перспективама даље борбе. Друг Никола је у више махова излагао поједине поставке марксистичке теорије, покушавајући да повлачење снага из Црне Горе и моментални положај објасни као пролазну етапу, која ће се завршити поновним распламсавањем устанка и револуције.

Из склоништа су повремено, по 2 — 3 друга, одлазила за успостављање везе са друговима који су остали на терену и ради

поновног организовања партијског рада по Кривошијама. Са друговима Вељком Ђатовићем и Урошем Загорцем (који је као члан КПЈ од 1941. године легално живео у Рисну) веза је одржавана скоро сваке седмице, уговореног дана, на средини серпентина које од Рисна воде до попаљеног села Пољице. За оживљавање партијског рада успостављена је веза са другарицом Даринком Лазовић у Горњим Леденицама и Обрадом Вучуровићем и Веселином (Ибром) Радуловићем у Звечави, док су контакти са још слободним млађим члановима фамилије Алексе Радуловића из Брезова Дола били врло чести. У међувремену је дошло и до контакта са породицом Ђуровића на Жлијебима, Павловића у Убаљској планини и др.

Иако је постојала мала вероватноћа да ће склониште бити откривено, ипак је група изненађена појавом мештана у његовој близини у периоду прикупљања и спремања сточне хране за зиму. Негде у августу две жене из Звечева, берући виш по планини, пришле су склоништу на педесетак метара, па као да су предвиђале непријатан сусрет са обе стране, вратиле су се назад пре него што су могле видети настрешницу и лежајеве, који се нису могли уклонити за кратко време. Крајем августа или почетком септембра 1942. године једног иначе лепог и сунчаног дана склоништу су се приближиле две непознате сељанчице. Брале су муквице (ситне округле бобице за исхрану стоке) и полако, пењући се падином између шибља, примицале се склоништу у коме су се моментално налазили сви другови из групе, њих шесторица. До сусрета је морало доћи, а потом и разговора, из кога смо дознали да су са Крушевица и да трагају за сточном храном. Било је вероватно да су и познале неког од другова, а првенствено друга Николу Ђурковића, који је раније у више махова боравио на Крушевицама и иступао пред мештанима. Смирене обећањима да им се неће ништа десити, оне су кренуле у село, уз обећање да о сусрету неће причати никоме.

Пред илегалце се опет појавила алтернатива: поверовати девојкама да ће сачувати тајну, или напустити одмах већ откривено склониште. Као и у неколико сличних случајева, прихваћена је прва могућност, тј. она која није у себи садржавала ни најосновније мере безбедности и могла довести до уништења групе. Као разлог и даље да се остане, поред осталог, послужила је околност да је кроз неколико дана требало поћи на састанак са друговима из граховске групе, кад би — макар привремено — сви другови напустили дотадашње склониште.

Другога дана после откривања, потпуно неочекивано, у склониште је дошла једна од млађих Крушевчанки из претходног сусрета. Овога пута на њој се није примећивао страх, већ нека врста изненађења што се још увек користи место које су случајно откриле она и њена пријатељица. Претпостављала је, како

је рекла, да је оно одмах напуштено, без обзира на обећање да неће ништа причати. И по њеном држању могло се закључити да нешто није у реду, да је њена другарица открила тајну и да је циљ њеног доласка да скрене пажњу друговима на ову околност.

Одмах после њеног одласка отпочеле су припреме за напуштање склоништа и одлазак на састанак са друговима из Грахова. Узета је неопходна опрема, у склоништу није остављено ништа, а лежишта су разбапана као да у склоништу није дужа времена нико боравио. До места састанка се путовало у току поподнева и ноћи, стазама које пресецају пут Црквице — Врбањ и преко Вучјег зуба воде у Бијелу гору. Састанак са друговима Војом и Чилом Ковачевићем и Мирком Булајићем одржан је на Кешељевој градини у Бијелој гори, по врло лепом и топлом времену. Другови из Грахова били су добро познати друговима из рисанско-кривошијске групе. Већине њих познанство је потицало из партијске сарадње у предратном периоду, а осталих из дана устанка и борби са окупатором. Посебно је друг Војо Ковачевић био близак и познат борцима и руководиоцима Орјенског партизанског батаљона, јер је врло често и по више дана проводио на његовој слободној територији, указујући велику помоћ по разним секторима као представник Никшићког НОП одреда. Из свих ових разлога, без обзира на тешке услове у којима се живело и радило, састанак је протекао у веома пријатној и другарској атмосфери. Измењани су подаци којима се располагало, искуства из живота у илегалству, размењена мишљења о мерама и могућностима оживљавања партијско-политичког рада и уговорени начини одржавања везе убудуће.

По састанку другови из рисанско-кривошијске групе кренули су назад истим путем. По преласку преко Вучјег зуба издвојили су се другови Сава Илић и Драго Радуловић ради одласка до Зечеве, а остали су продужили ка путу Црквице — Врбањ. У моменту избијања на овај пут видели су високи стуб дима изнад њиховог бившег склоништа. Четници су га пронашли по издаји оне друге Крушевчанке, и када у њему нијесу затекли никога, запалили су га. Више би успеха имали, вероватно, да су у заседи близу склоништа и у тишини чекали извесно време. Место заседе коју су поставили ниже, према Брезовом Долу, одакле су очекивали долазак илегалца било је осетљиво за повратак другова Сава и Драга. Они су и упали у ову заседу, али су сретно избегли неколико метака испаљених од стране „националиста“, захваљујући сумраку и густом шибљу на стази којом су се враћали у састав групе.

После свега овога, пребивалиште између врха Орјена и Брезовог Дола, а и читава та просторија, морали су бити напуштени. Група се пребацила у Убаљску планину и често мењала место

боравка, долазила до Жлијеба, па се опет враћала назад. Постепено се примицала зима и морало се рачунати на дебели снежни покривач у Кривошијама, по коме би опстанак био немогућ, а група била изложена брзом и лакој уништењу. Зато је одлазак у Приморје ради презимљавања представљао једини излаз.

О раду херцеговске групе

Формирана делом од комуниста који су остављени да раде на терену после повлачења Орјенског партизанског батаљона а делом од комуниста—руководилаца батаљона који су успели да се врате на терен после његовог расформирања, ова група је живела и радила под веома тешким условима. Малобројни сарадници НОП-а, који су на неки начин били поштеђени од окупатора и његових слугу, у прво време били су у већини застрашени терором и требало је да прође извесно време да се илегалци повежу са њима. Тако је до августа 1942. године Дашо Павичић боравио у Луштицу, Михаило Грбић и Шћепо Шаренац су били на терену бивше приморске општине, Лука Матковић од Пода до Мокрина, а Илија Кишић од Бакоча до Кута, ослањајући се првенствено на рођаке или присне пријатеље. Мићо Вавић је боравио око свога села Крушевица и са њим остали другови нису успоставили везу до његове погибије. Крајем лета 1942. године, пошто је прошао први талас терора и панике, овој групи су се постепено пружале боље могућности да се окупи на једном месту, састајала су се 2 — 3 друга повремено ради договора о даљем раду и размене обавештења. У њиховом повезивању међу собом и са оданим сарадницима у појединим селима и Херцег-Новом, као и за одржавање у животу, одлучујућу улогу су одржали верни сарадници НОП-а, који су те задатке извршавали веома савесно и умешно, упркос терора и репресалија од стране окупатора и његових слугу. У свом раду сарадници НОП-а су се служили разним обманам само да на време пренесу неку поруку или писмо и однесу на уговорено место храну или неки други материјал неопходан за живот илегалца. Пошто нисам боравио на том терену, нарочито у приморским селима и Херцег-Новом у рату, а мало и после рата, то мислим да је неопходно да се послужим подацима које ми је пружио друг Михајло Грбић, и да поменем бар неке од највернијих сарадника НОП-а из тог дела западне Боке које није могло ништа спречити да у свом раду истрају до краја и тако даду вредан допринос нашој борби у тим тешким данима. Друг Михајло Грбић истиче у Херцег-Новом продавницу у којој је радио друг Мило Миљевић и преко које су ишле многе везе са околним местима, затим другове: Ђорђа Перчиновића, Аца Секуловића, Милана Чера, Ђорђа Доклестића и

многе друге, а из околних места: у Њивицама Марка Грбића и Вјеру Гаврилковић, у Игалу Николу Чепрњића, у Жвињама Мата Барбареза, у Мокринама Петра Ђурића и браћу Добра и Тома Лазаревића, у Требјесину Спасоја Трипковића, у Суторини Шпира Вука и Јагоду Беко, Николу, Миливоја, Влада и Божицу Мрачевић, затим Рада Лучића, Божа Шкобаља и многе друге.

У октобру 1942. године два догађаја су била веома значајна за успјешнији рад ове групе илегалца, а то су:

— долазак друга Душана Томашевића, који је са другом Блажом Јовановићем и групом бораца дошао са слободне територије у Босни, и

— прво писмо друга Николе Ђурковића, послато преко Рисна.

Друг Душан Томашевић је донео обиље вести о размаху наше борбе, успесима које су постигле наше јединице, порасту партизанских снага и формирању многих јединица.

Прво писмо друга Николе омогућило је повезаност ове две групе илегалца из Западне Боке и повезивање Месног комитета КПЈ за срез херцеговски, пошто су другови Никола Ђурковић и Саво Илић из рисанско-кривошијске и Данило — Дашо Павичић и Шћепо Шаренац из херцеговачке групе били чланови МК КПЈ. Успостављена је стална веза између Рисна и Херцег-Новог и настављена преписка којом је уговорено да се у јануару 1943. године састане на Подима Месни комитет КПЈ Херцег-Нови и још неколико другова.

Повољни развитак ситуације на Источном фронту и успеси наше народноослободилачке борбе имали су постепено одраза и на повољнији рад илегалца, мада је окупатор упорно настојао да дође до што више података о илегалцима, са жељом да их што пре уништи. Упоредо са хапшењем и другим мерама терора и репресалија над сарадницима НОП-а, а нарочито над породицама партизана, растао је број нових сарадника и појачан политички и организациони рад комуниста—илегалаца. Пошто није било услова за састанак целе херцеговске групе, друг Дашо Павичић је у новембру 1942. године обишао све илегалце ради усаглашавања мишљења и предлога о новим задацима и формама рада. Тада је у име мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови издат проглас у виду „писма другу и пријатељу“ и подељен по Боки преко устаљених веза. У писму је дато објашњење политичке ситуације, разобличени издајници, дата објашњења неких догађаја и изнете перспективе даљег развоја народноослободилачке борбе, са циљем да се подигне морал и борбени дух народа. У том периоду и нешто касније примљено је у Партију и кандидовано неколико другова и другарица и оживео је рад појединих група СКОЈ-а.

Погибија другова у илегалству

Престанак оружаних борби и поновно успостављање окупационог режима на читавој територији Западне Боке нису за окупатора и квислинге представљали дефинитиван обрачун са НОП-ом. Јасно је било да се из осећања Бокелја није могла лако избрисати љубав према слободи и још свежа сећања на велике победе устаника у борби са добро опремљеном и организованом окупационом силом. Поготово што је на слободи још било бораца и већи део највишег партијског руководства у Западној Боки — стварног организатора и носиоца устанка. Окупатор и издајници, због овога, нису могли спавати на ловорикама. Смишљено и безобзирно приступили су репресалијама и обимним мерама за уништење илегалца.

Зима 1942/43. године није у приморским крајевима било вала снегом као претходна. У дубљем залеђу Боке, међутим, као и обично, снежни покривач био је обилат. С друге стране, већ попаљени кривошијски домови једва да су могли пружити уточиште малом броју ионако малобројних и осиромашених фамилија. Зато није било услова за презимљавање рисанско-кривошијске групе у Кривошијама, па је одлучено да другови који су се до пред зиму бавили у Кривошијама пређу и презиме у Рисну. Оваква одлука садржавала је у себи извештан степен ризика: Рисан је био окупаторски гарнизон са карабињерском станицом, општинском управом, мањим квислиншким формацијама итд., а као мање насеље омогућавао је брзе претресе и провере становништва. Међутим, као база за склањање илегалца Рисан је имао и добрих страна:

— било је мало вероватноће да ће окупатор и издајници претпоставити да се део или сви илегалци склањају у Рисну и излажу лаком уништењу;

— у Рисну је легално живело неколико другова, остављених још пре устанка за вршење многобројних задатака, а сада спремних да прихвате и чувају илегалце у току зиме. Ту је живело и неколико фамилија родбински везаних са неким од илегалца, које су избегле интернацију, јер нису припадале најужем чланству њихових породица.

Тако је у Рисну у периоду најгрубљег терора постојало неколико пунктова у којима су илегалци ове групе могли да нађу уточиште у периоду 1942/43. године и да у њима проведу краће или дуже време без бојазни да ће бити откривени или уништени. Главно место састајања илегалца у том периоду у Рисну било је у дому Бранка и Драге Јањић. У њему је у читавом периоду илегалства боравио најмање по један од другова, често по више њих и за дуже време, а повремено и по шест илегалца рисанско-кривошијске групе. Повремено, појединачно или по двојица,

чланови ове групе налазили су уточишта у домовима Софије Ђатовић, Ђока и Данице Малешевић, Стане Лазаревић, Милке Јовановић и Ане Дробњаковић. У кући Марије Загорац боравили су од почетка децембра два, а од почетка јануара 1943. године три илегалца до краја зиме, тј. док није снег окопнио у Кривошијама. Сем тога, у Рисну су тада организовано радила два активиста СКОЈ-а. Високи степен безбедности илегалца за време бављења у Рисну потврђује се и чињеницом да у читавом периоду илегалства 1942/43. године у Рисну није погинуо нити рањен ни један илегалцац (Вељко Ђатовић је рањен 7. јануара 1944. године у Витоглаву, приликом претреса од стране четника). Иако су главне везе групе одржаване претежно преко другова Бранка Јањића и Уроша Загорца, шири контакти, који су били неопходни, нису довели до провале места боравка илегалца, нити до откривања релативно великог броја присталица НОП-а којима је била поверена брига о њима.

а) Погибија Месног комитета КПЈ Херцег-Нови

Иницијативу за састанак са херцеговском групом покренула је рисанско-кривошијска група за време бављења у Рисну у кући Бранка Јањића, мада је контакт између ових група успостављен нешто раније.

На састанак са херцеговском групом кренули су из Рисна другови Никола Ђурковић, Саво Илић, Стојан Солдатовић и Душан Малешевић увече 19. јануара 1943. године из куће Бранка Јањића. Користећи крш и шипражје изнад Царина, група се спустила на пут до мора испред Витоглава, а потом убављском стазом продужила до изнад Мориња ка Буновићима. Од Буновића пут се спуштао ка Сасовићима, а потом до цркве у селу Поди, где је заказан састанак. Ноћ је била ведрa свежа и пријатна за овако напорно путовање.

До сусрета је дошло, као што је било договорено, у ноћи 19/20. јануара 1943. године. После тихо изговорених лозинки, из мрака су се појавили другови Дашо Павичић и Лука Матковић. Тешко је описати осећање другова при сусрету у оваквим околностима: после пуне другарске сарадње у славним борбеним данима, изложени непрекидним прогонима и свакодневном могућности погибије неког од њих и сталној бризи за судбину другова као и своју сопствену, нашли су се први пут после расанка у јуну 1942. године, још увек живи, морално јаки и увек спремни за извршење најтежих партијских задатака. Њихово одушевљење због поновног сусрета није могло ни бити изражено речима, више је то избијало кроз гестове, покрете, загрљаје као са најближима који се дуго чекају, кроз живље и некако поноснији ход према месту преноћишта.

Не би било сувишно, баш на овоме месту, прихватити малу дигресију и осврнути се на једну од околности у животу илегалца, која није непосредна последица овог догађаја. Реч је о односима између њих, за које до сада — чини се — није речена права реч. Неће то бити ни овде могуће, јер преовладава утисак да се можда кроз стих или неки други — племенитији — уметнички израз: песму, музику или слику једино може испољити финоћа осећаја који се постепено развијају под притиском овако изузетних околности и напоскон доминирају у односима између другова у илегалству. Да ли је по среди заједнички живот под сталном претњом смрти, или је то висока свест о комунистичкој солидарности и припадности покрету са најплеменитијим друштвеним циљевима па због овога и јединствени индивидуални циљеви због којих и своје животе излажу уништењу, или непрекидна међусобна упућеност — па и када се ради о подели последњег залогоја хране или оскудног дуванског дима, или све то заједно ствара нераскидиве везе непознате у макар за нијансу повољнијим околностима. Речи као што су: пријатељство, другарство, братство итд. нису термини који појединачно, сваки за себе, може да обухвати суштину и богатство односа у илегалном живљењу. Изгледа да такав термин и не постоји, па сви они заједно, као и скуп околности које су их изазвале, дају тек приближну слику односа између илегалца, између људи који читава своје битисање, све своје мисли, жеље и осећања свесно и добровољно стапају у једну јединствену целину.

Срећни због сусрета, другови из херцеговске групе нису могли дуго задржати за себе податке до којих су дошли у међувремену преко друга Душана Томашевића. Борбе партизанских јединица у другим крајевима земље биле су на првом месту. Причало се о великим слободним територијама у Босни, о снажним, добро војнички организованим и одлично наоружаним јединицама којима се тешко ко могао супроставити, о њиховом високом моралу, о даљем ширењу и распламсавању устанка. Много је за ову малу групу на Подима, у непосредној близини Шпањоле изнад Херцег-Новог и између многих квислиншких постаја, значило сазнање о размаху устаничких снага, о крајевима у којима се тешко живи и гладује али слободно дише, као што је то било и овде пре неколико месеци. Одушевљење због срећног сусрета и ведријих перспектива није умањено ни сазнањем о срамном покушају ренегата Крста Црногорчевића, орг. секретара Мјесног комитета КПЈ да другове Илију Кишића и Луку Матковића наговори на предају. Било је мишљења да га је требало ликвидирати, јер би мање нанео зла друговима у затвору. Међутим, у то време, његово издајство још није било дошло до пуног изражаја. Можда би им било постављено питање зашто су тако поступили.

У ноћи 19/20. јануара 1943. године, шесторица илегалаца сместило се у неугледној шупи или стаји у дворишту Коста Тушупа на Подима. Ниска и туска просторија, још преграђена бетонским зидом до половине висине, једва је примила шесторицу илегалаца. Но, иначе тихи разговор — у пола гласа — све више се стишавао.

Двадесети јануар био је ведар и прохладан. У дворишту и читавој околини није се чуло ништа, а излазак је био немогућ; сви укућани нису знали да је више илегалаца смештено у њиховом дворишту. Тек негде после подне чуо се кроз двориште људски жагор. По двоје, понекад и више људи у групи, обучени у тамнија, празнична одела, улазила су у кућу Коста Тушупа. Био је то дан његове крсне славе.

До вечери је било договорено о размештају следеће ноћи и раду у току сутрашњег дана. Када је већ пао мрак, стаји су се приближиле две женске прилике. Са другарицом Зорком Тушуп и њеном пријатељицом — то су оне биле — поздравили су се или упознали другови из Рисна. У мрачној вечери виделе су се само њихове силуете и неко посуђе са храном. Кроз шапат, Зорка је пренела обавештење да су нацеоналисти добили наређење за прикупљање по шесторице из сваке „шквadre“ (постаје) сутрадан ујутро негде око Пода. Податак је био озбиљан, јер није било неких посебних разлога за њихово груписање, па се приступило нагађању и тражењу стварних мотива. Једнодушно је закључено да су можда у питању неке вежбе, саопштења или слично, а за потеру прикупљали би све — не само по шесторицу. То је био закључак на коме се остало.

Дошло је и време за нови размештај, по мраку, пре месечевог изласка. Друг Матковић је повео Солдатовића и Малешевевића до стаје Спасоја Трипковића где су преданили Шаренац и Кисић. Шаренац је требало да се пребаци у стају у дворишту, а њих двојица пређу на нови смештај, удаљен неколико стотина метара од претходног. Срели су се успут, поздравили и загрлили, и кренули даље без дужег задржавања; месец је већ обасјавао оближње брежуљке.

Тако је извршен нови размештај. Прва група у Тушуповој стаји другови: Бурковић, Павичић, Илић и Шаренац, чл. нови Мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови, да одлуче о даљој политичкој активности у западној Боки, и друга група у стаји Спасоја Трипковића: Матковић, Кишић, Солдатовић и Малешевевић, претежно оријентисани на војна питања.

Као „староседелац“ у другој групи, друг Кишић је предложио да се и даље поступа по устаљеном реду и да се стаја напусти пре сванућа а за преданак користи оближњи шумарак. Сви су се сложили са овим предлогом. Доста пространа стаја, вероватно за крупну стоку, са доста сламе, обећавала је добар одмор,

а и бољу безбедност због могућности њеног напуштања, моменат о коме се није водило рачуна при смештају другова из прве групе.

Још није свануо 21. јануар 1943. године, а другове из друге групе пробудио је друг Кишић. Покупили су сламу, сложили је у један угао, склонили друге трагове ноћења, притворили је и изашли у шумарак. Прострли су неку стару ћебад и поседали један до другога. Било је хладно, ведро зимско јутро, па су, уз тихи разговор, жељно очекивали прве сунчане зраке. Јако споро дан је свитао и полако потискивао зиму из претходне ноћи. И расположење је било све боље, а разговор живљи, када се изненада кроз тишину која је дотле владала зачу више тупих испрекиданих удараца из правца стаје у којој су ноћили. Солдатовићу и Малешевићу, крај је био непознат, а и живот у њему, па су хтели да знају о чему се ради. „Сигурно Спасоје побија кочеве у винограду, његова је стаја и он зна за нас“ — објасни укратко Лука Матковић, као о случају на који не треба обраћати пажњу. Тишина је поново завладала, док је време постепено одмицало. Не за дуго. Један пуцањ, вероватно из пиштоља, одјекну из правца смештаја другова из прве групе. Следили су други пуцањи, све чешћи, снажнији и рескији, измешани без икаквог војничког реда: из пушака, пиштоља, па експлозија бомби и рафала из митраљеза. Читав кошмар од ватре који није наличио ни једној војничкој борбеној радњи. Опет су другови из Рисна радознано очекивали одговор. „Ово вероватно вежбају Италијани са Шпањоле“ — одговорио је Лука и сам недовољно сигуран у своје речи. Ватра се је стишала после десетак-петнаест минута, али је остала нека мора, сумња и бојазан за другове који су остали у Тушуповој стаји. Но, нада да се није ништа озбиљније десило покушала је да потисне, тешке мисли, које су избијале кроз забринута лица и погледе усмјерене доле — ка земљи, тамној и оскудној травом. Недоумицу су прекинули нечији брзи кораци кроз шибље, нагла појава избезумљеног човека који шепа и пада између другова на земљу и неким неартикулисаним гласом, кроз сузе, изговара: „Што не кажете, другови! Сви су изгинули — и Никола и Дашо и Саво и Шћепо!“

Тако је у једном дану, на годишњицу Лењинове смрти, изгинуло руководство ослободилачког покрета у Западној Боки. Изгинули су људи који су руководили Партијом и још давно пре рата припремали револуцију, подигли народ Боке на оружје и водили га непоколебљиво до своје смрти. Смрт их је смела да изврше последњи задатак, да у условима најцрњег терора саопште народу истину о народоослободилачкој борби, о њеном трајању, и сталном јачању, о путевима којима треба ићи до слободе. Погинуо је друг Никола Ђурковић, секретар Мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови и комесар Орјенског батаљона, а са

њим је завршен најславнији период борбе народа и Партије Боке у њеној најновијој историји. Од 1936. године, када се вратио са студија у Паризу и службовања у Македонији па до његове смрти, све активности Партије овде биле су везане за његово име. И када се говорило о Партији мислило се на Николу, а када се говорило о њему — мислило се на Партију. За народ Боке Никола Ђурковић био је оличење револуционарности, борбености, непоколебљивости и поштења Комунистичке партије. Зато је његова смрт, чије су се последице могле само наслућивати, тешко погодила све напредне и слободољубиве људе његовог родног краја.

После погибије, издајници су пренели тела погинулих другова, у Херцег-Нови и око њих играли коло — „крваво коло“, како га је народ назвао, а потом су тајно сахрањена, из бојазни да ће се претворити у ходочашће и симбол отпора народа Боке. Пронађена су неколико година после ослобођења и пренета у заједничку гробницу у Херцег-Новом. За читаво време окупације лежали су, без икакве ознаке, на Дугуњи, планинском превоју на коме су за живота држали положаје са борцима Орјенског партизанског батаљона.

Другови из друге групе остали су у близини стаје Спасоја Триковића до вечери. Окупатор и издајници, ваљда задовољни великим успехом, нису ишли у детаљно претраживање терена. По паду мрака кренули су заједно ка Буновићима и Бакочима, где су се задржали у току 22. јануара. Растали су се при паду првог мрака — Кишић и Матковић назад ка Подима и Херцег-Новом, а Солдатовић и Малешевић ка Рисну.

б) Погибија друга Илије Кишића

Пошто су се растали од Малешевића и Солдатовића, Лука Матковић и Илија Кишић су после краћег размишљања решили да ће бити најбоље да се сместе у Подима, из следећих разлога:

- после погибије Николе Ђурковића и другова окупатор и његове слуге неће веровати да би неки илегалац опет дошао у Поде;

- имали су добре могућности обнављање веза и настављање активности;

- Илија Кишић је већ био тежак болесник (од ТВС), па се теже кретао.

Дан 13. фебруар 1943. године, недеља, освануо је сунчан, после вишедневних кишта. Илија и Лука изишли су из мале пећине на оближњу зараван, да се сунчају. Живећи под тешком психозом сталних потера и претреса, за кратко време су се опустили, али то је било довољно да им неприметно приђе један

италијански официр, наводно ловац, са пратиоцем војником, и затекне их без оружја. Видећи шта их чека, решише једновремено да покушају бекство. Лука је имао више среће, побегаво је рањен у бутину, а Илију је официр тешко ранио и затим ве-зао. Нешто касније довео је групу „националиста“, који су Или-ју пренели у Мељине и уз музику и весеље зверски га убили, размрскавши му лобању кундацима, а затим га бацили у једну јаму код села Камено.

ц) Како је погинуо друг Мићо Вавић

Један од чланова КПЈ који су по одлуци партијског руко-водства Орјенског партизанског батаљона остали на терену за-падне Боке после одступања батаљона био је и друг Мићо Ва-вић из Крушевца. Члан КПЈ од 1939. године и познат у свом крају као напредан сељак и комуниста, истицао се природном бистрином, а доста је и читао. Још од младих дана почео је пи-сати револуционарне песме у десетерцу, тако да их је, по при-чању његове другарице Стане, написао око 100, које је она са-чувала у оригиналном рукопису.

Друг Мићо је живио и радио на терену око Крушевица и Врбања у другој половини 1942. године и почетком 1943. године, до погибије, одвојен од осталих илгалаца. Ипак је, осећајући обавезу да уради што може да би повратио веру у победу демо-ралисаном народу тога краја, у октобру 1942. године написао је-дно писмо у виду прогласа, истичући пролазност ове тешке си-туације и апелујући на све слободољубиве и честите „радне љу-де“ да не губе самопоуздање и веру у скорашње нове успехе до коначне победе која мора доћи.

Међутим, окупатор и домаћи издајници улагали су све ве-ће напоре и користили разне методе и могућности да физички униште до последњег илгалаца на терену. У Крушевицама, где су „националисти“ имали велики утицај, успели су створити атмосферу таквог страха, безнадежности и неповерења, нарочито после погибије МК КПЈ на Подима, а нешто касније и друга Илије Кишића, тако да је, у једном моменту душевне депреси-је, сељак код кога се тада кријо издао друга Мића Вавића „на-ционалистима“. То је било 31. марта 1943. године. Кућа је опко-љена и после краће, неравноправне, борбе друг Мићо је истрчао из куће у покушају да се спасе бекством, али није успео. Пао је у оближњем шумарку, где су га издајници оставили да лежи до подне, занесени весељем због изненадног успеха. Тада су га преко Врбања, Граба и Мрцина одвезли до Топле код Херцег-Но-вог, где су играли коло око леша. Предвече су га однели на Ка-мено и тајно законали, али је једна мештанка то случајно видела

и обележила место, тако да је 1946. године извршен пренос посмртних остатака друга Мића Вавића на Крушевице, где је сахрањен. То је била још једна жртва побеснелих домаћих издајника, још један велики ударац за НОП западне Боке, и то у време кад су се већ, због новонастале ситуације код нас и у свету, осећали знаци општег побољшања прилика и повољнијих услова за рад.

У периоду илегалства од маја 1942. године до 8. септембра 1943. године погинуло је 6 другова: Никола Ђурковић, Саво Илић, Дашо Павичић, Шћепо Шаренац, Илија Кишић и Мићо Вавић, а до краја рата погинули су још два друга: Вељко Ђатовић и Лука Матковић.

После ослобођења погинуо је у саобраћајној несрећи у Војводици друг Митар Самарцић, а његов брат Јово (Дукин) Самарцић умро је у Соко-Бањи 1970. године.

Од једне и друге групе илегалца у време писања овог саопштења још су у животу: Драго Радуловић, Душан Малешевић, Михаило Грбић и Стојадин Солдатовић,

Завршетак овог периода илегалног рада

Погибије другова у илегалству врло негативно су утицале на пратијски рад и контакте са народом. Посебно је погибија другова на Подима омогућила непријатељским елементима да подигну главу, а окупатору и издајничким формацијама да предузму још обимније мере за ликвидацију преосталих илегалца.

Међутим, време њиховог тријумфа није дуго трајало. Ситуација на европском и другим војиштима мењала се, релативно брзо, у корист савезника, док су снаге НОР-а непрекидно расле и угрожавале позиције окупатора и издајника у Црној Гори и Боки. Ипак, националистичке и четничке формације, штићене од Италијана, а касније од Немаца, грчевито су се бориле за свој опстанак. Било је јасно да је издајство крвно везано за окупатора — макар ко то био — и да се може ликвидирати једино истовремено са истеривањем окупатора из земље.

У сплету свих тих догађаја Рисан је непосредно после капитулације Италије 8. септембра 1943. године доживео неколико часова слободе, много раније од времена коначног ослобођења Боке. У тој, иначе врло конфузној ситуацији, преостали другови рисанско-кривошијске групе решили су да ступе у контакт са представницима италијанске војске и карабињера у Рисну, позову их на заједничку борбу против Немаца и затраже помоћ у наоружању. Пре времена уговореног састанка у карабињерској станици у Рисну ови другови су се окупили у кући друга Бранка Јањића ради припреме и договора.

На проласку ка месту састанка другове су сачекивали пријатељи и остали грађани, поздрављали их и љубили се са њима и заједно ишли преко рисанске пијаце ка обали. Овде их је сачекивала највећа група грађана. Иза поздрава и загрљаја потекли су поклици Совјетском Савезу, другу Титу и Стаљину. Постепено и први пут у историји Рисна, у још поробљеној Боки, развило се право слободарско коло уз поздраве слободи и Народноослободилачкој војсци.

Као што се и могло очекивати, састанак са Италијанима није дао никакве резултате. Они су заузели потпуно неутралан став и без икакве оријентације, од центра очекивали расплет догађаја, са жељом да се што пре докопају Италије. Њима је било познато да моментално не располажемо организованим и наоружаним јединицама, као што је био случај са националистима, који су им служили у претходном периоду.

После овог састанка група другова је поново отишла у кућу друга Јањића. Одмах по доласку дотрчала је, задихана, другарица Мирјана Јовановић и саопштила да националисти из Звечеве силазе да ликвидирају партизане. Податак је добила од другарице Наде Радове Митровић, коју је о доласку националиста обавестио један млади карабинијер из рисанске станице. Без дужег задржавања, група илегалаца је напустила Рисан долином поред реке Спиле и кренула ка Гребену. Истовремено, путем поред цркве св. Ђорђа, ужурбано се спуштала већа колона националиста. Овом приликом они су остали празних шака, а планови да побију преостале другове рисанско-кривошијске групе, поред жидова рисанске болнице, изјаловили су им се. По њиховом устаљеном обичају, окомили су се на оне који су се у сусрету са илегалцима највише истакли као њихови пријатељи и истомишљеници. Малтретирали су их и тукли. Но то није поколебало веру код људи у снагу и перспективу борбе за ослобођење. Напротив, после ових догађаја, велики број Бокеља, заједно са друговима из распуштених логора на Мамули и Превлаци, упутио се ка слободној територији у Црној Гори, где су постали борци прослављене Пете црногорске пролетерске бригаде, а неки су по задатку Партије враћени за даљи илегални рад на терену Боке. Од већине ових бораца из Пете црногорске пролетерске бригаде и других јединица, заједно са придошлим борцима са терена Боке, формиран је почетком 1944. године Први бокељски батаљон.

Капитулацијом фашистичке Италије завршен је први период илегалног живота и рада у Боки Которској. А други је тада почео, под немачком и четничком окупацијом, у новим условима, са новим резултатима и жртвама, и трајао је све до коначног ослобођења Боке 21. новембра 1944. године.